

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ В СЛАВЯНСКИТЕ ЛИТЕРАТУРИ

Емил Георгиев

Като едно от най-големите събития в живота на нашия народ, Априлското въстание изпълни с величието и трагизма си много страници на художествената ни литература. Тъй като то бе титаничен сблъсък на свободолюбието и правдолюбието с гнета и безправиято, който не само разчистваше пътя към свободата и правата на нашия народ, но включваше звена във веригата на освободителните усилия на европейските народи изобщо, то навлезе с картините и образите си и в не една чужда литература, особено в славянските литератури. XIX в. бе време на „славянско“ въодушевление, на славянска „взаимност“, на вяра — както писа нашият Христо Ботев, — че заедно с другите славяни славянските народи има какво да кажат на света, какво да внесат в човешината, и Априлското въстание накара голям брой писатели от братските славянски страни да се заловят за перото и да разкажат със стих и проза онова, което узнаха за нашия народ, което бяха преживели по време на неговата борба, което ги развърлува дълбоко и с което поискаха да развърлуват своите народи и своята съвременност.

Въстанието извика дълбоко вълнение най-напред сред руската общественост, която от десетилетия вече живееше със съдбата на по-малкия славянски брат. Дълга редица руски общественици, учени и писатели бяха посветили труд и талант на светлото минало и нерадостното настояще на народа ни и бяха пробудили интерес към него сред най-широките слоеве. Естествено беше Априлското въстание да прикове погледите и да накара сърцата лудо да забият от възторг или болно да се свият от мъка и тревога. Вълнението на руската общественост пред величавия подвиг на въстаналия народ и нечуваните зверства на поробителите е възпалено с най-голяма сила и яркост в публицистични и белетристични страници и в стихове, написани от съвременните писатели Ив. С. Тургенев, Ф. М. Достоевски и Я. П. Полонски.

Кървавата вакханалия, в каквато се превръща Априлското въстание, не можеше да отmine без литературен отклик автора на „В навечерието“ *Иван Сергеевич Тургенев* (1818—1883). Наистина Тургенев не споделя руската политика в близкия Югоизток, нито разгарящото се въодушевление за един освободителен поход на Юг. Рискът на една война за него не е оправдан и разумен, той мисли, че Русия трябва да решава в момента по-други, свои задачи.¹ Приобщи обаче десетилетие и половина по-рано руското общество към представителите на българското освободително движение чрез образа на Инсаров, той се включва със

¹ Срв. Б. Пенев. Отношението на Полонски и Тургенев към българското робство и освобождение. — В: Сб. в чест на проф. Л. Милетич по случай 25-годишната му книжовна дейност. С., 1912. с. 339 и сл.

своя литературна изява в числото на онези благородни мислители и поети, които пожелаха да кажат истината, да вземат присърце каузата на българския народ, да обвинят палачите и техните вдъхновители и защитници. Тургенев написва стихотворението „Крокет във Виндзор“. Макар и сам, авторът да не го смята за голямо литературно завоевание, то представя къс ярка политическа поезия, която поставя на подсъдимата скамейка най-високопоставените и отговорни фактори на голямата европейска и световна политика.

Стихотворението носи дата на написването 20 юли 1876 г. Непубликувано цензурни причини, то се разпространява в преписи и става широко известно. По един препис бива публикувано (на руски език) в българския вестник „Стара планина“ още в годината, когато е било написано.¹

Известно е, че английското правителство, макар на думи да се обявява за невмешателство, на дело подпомага Турция. Ето защо официална Англия получава тежкото и справедливо обвинение, че не е чужда на жестоко пролятата в България кръв, още повече, че се опитва да защити османските варвари. Тургенев дава в стихотворението си поетически израз на това обвинение.

Пред читателите е изведен образът на английската кралица. Кралицата присъствува на станалата неотдавна модна игра на крокет — игра с топки. Изведнъж топките ѝ се струват отсечени глави. Безумен страх засеня погледа ѝ. Тя вика своя доктор и той ѝ обяснява причината: разстроена е от прочита на вестниците, които съобщават за събитията в България. Кралицата се прибира в двореца си, но и там не намира спокойствие: вижда заляна с кръв своята дреха. В ужас зове британските реки да отмият кръвта. Но те не могат да сторят това.

Тургенев е очертал кратко, но ярко кървавата вакханалия на потушеното въстание. Картината, в която се рисува видението на отсечените глави, е картина на истински ужас. Главите се търкалят — стотици, опръскани с черна кръв, глави на жени, девичи и деца. На лицата следи от изтезания, от зверски обиди, от предсмъртни страдания. За да развълнува по-дълбоко, руският писател отделя една глава — детска, търкаля я прелестната принцеса, която също участва в играта, към нозете на кралицата. Главата е с пухкави къдри и с устни, които шепнат укори.

Тургенев създава силна картина на ужаса в България, но той не се задоволява с нея. Произведението му е адресирано пряко към колонизаторите, подаващи меч в ръката на палачите. В центъра е картината на пробуждащата се съвест на палачите на народите.

Политическата поезия си има свой предмет, свой маниер и своя атмосфера. Здравно е свързана с даден исторически момент, с дадено историческо събитие. Нейните образи и изрази са публицистични. Обича алюзии и хиперболи. Авторът има ясна цел, към която върви стремително.

Всичко това наблюдаваме в разглежданото стихотворение. Оттук и неговата популярност. За нея писателят сам говори (в писмо до брат си Николай): цензурата не позволила неговото отпечатване, „което не попречи тези стихове да облетят цяла Русия, да бъдат четени на вечери у престолонаследника и да бъдат преведени на немски, френски, английски език“². За политическата поезия от съществено значение са популярността и въздействието.

Априлското въстание създава истински „български въпрос“. В обсъждането на „българския въпрос“ взема участие и великият писател и дълбок мислител *Фьодор Михайлович Достоевски* (1821—1881).

¹ Крокет в Виндзоре. — Стара планина, год. I, бр. 26, 6 ноем. 1876.

² И. С. Тургенев. Собр. соч. Т. X. М., 1956. с. 603.

Събитията в България извикват размисли и изказвания от страна на Достоевски най-вече в „Дневник на писателя“ (от април 1876 г. до юли-август 1877 г.).¹ Както е известно, „Дневник на писателя“ се изгражда отчасти с публицистичен, отчасти с литературно-художествен материал. Сам Достоевски определя неговия характер с думите: „Аз пиша своя „Дневник“, т. е. записвам своите впечатления по повод на всичко, което най-вече ме поразява в текущите събития“ („Дневник“, 1877 г.).

Като жива съвест на човечеството Достоевски реагира на епизоди от кърватата Априлска борба и на отношението на съвременна Европа към нея. Отбелязвайки, че в България хората са изстребвани „по цели околии“, той очертава образа на бабичка българка, на която палачите избили мъжа, децата и внуците. От преживения ужас тя полудяла и когато почвали да я разпитват как се е случило всичко, тя не говорела с обикновени думи, а веднага прилепвала дясната ръка към бузата си и почвала да пее и с песен разказвала в импровизирани стихове как е имала дом и семейство, как е имала мъж, деца — шест, а децата ѝ, старите, също така имали дечица, нейните мънички внуци. И дошли мъчителите ѝ и изгорили стареца ѝ до стената, изклали децата ѝ соколи, изнасилили малката девойка, отвели със себе си другата, хубавицата, на малките разпрали коремчетата с ятагани, а след това запалили къщата и хвърлили всичко в лютия пламък. Тя гледала всичко това и чувала виковете на дечицата.

В статия, посветена на английския държавник Биконсфилд, се появяват мъченическите образи на двама български свещеници. Башибозуците ги разпънали на кръстове. Достоевски извежда българската трагедия, за да съпостави две контрастни картини: пируващия на трапезата на живота Биконсфилд и разпънатите на кръст свещеници.

Оправдаващият зверствата на турците английски държавник е представен като паяк-кървопиец. „Паяк, паяк *piccola bestia*, действително ужасно подобен, действително малка мъхната *bestia*.“

Съществена проблема за руската интелигенция през епохата е отношението на Русия към славянството и Европа и отношението на западните велики сили към Русия. Тая проблема включва българския въпрос, чието решение се вижда в ръцете на Русия.

Достоевски отделя широко място на тая проблема в „Дневника“. Той дефинира „славянизма“, т. е. единението на всички славяни с руския народ, търси „народното“ схващане за него, изяснява от своя гледна точка свързаните с него политически проблеми и преди всичко „Източния въпрос“. Във връзка с руския „славянизъм“ се атакува отношението на западните европейски сили към Русия. Врагове на Русия, те са врагове и на славянските народи, които търсят помощта ѝ, и са приятели на поробващата ги Османска империя. Така България е поставена между Русия и „Европа“.

Достоевски ясно вижда, че западните велики сили поддържат робството на нашия народ, и обявява, че само руският народ е способен на велико освободително — и то безкористно — дело. „Нека в Англия — говори той — първият министър да извратява истината пред парламента от политически съображения и му съобщава официално, че изстреблението на 60 хиляди българи е станало не от турците, не от башибозуците, а от славянските емигранти, нека целият парламент поради политически съображения да му вярва и безмълвно да одобрява лъжите му: в Русия нищо подобно не може да има...“ Ако стане нужда, Русия може да тръгне на явна жертва — внушава Достоевски. — Освобождението на поробените народи е задача на руския народ. Русия трябва

¹ Сръ. българско издание Ф. М. Достоевски. Дневник на писателя. С., б. г., превод на Цв. Минков.

да обедини около себе си славяните — мисли Достоевски. — Но това не значи заграбване и насилие, то ще стане само заради вселужене на човечеството.

Извънредно интересни са разсъжденията на руския писател за войната, в която вижда спасението на българския народ. Самите заглавия на статиите от „Дневника“ говорят за посоката на неговата мисъл, на неговите внушения към съотечественици и съвременници: „Невинаги войната е бич, понякога е и спасение“, „Спасява ли пролятата кръв“. С възгледа си за войната-спасение влиза в полемика с другия най-крупен писател на епохата — Лев Толстой. Тая полемика се наблюдава в очерките: „Моят разговор с един московски познат“, „Сътресението на Левин. Има ли разстоаяното влияние върху човеколюбието“ („Дневник на писателя“, юли-август 1877 г.).

Жестокостите, извършени в България, намират отражение и в най-крупното произведение на Достоевски — „Братя Карамазови“. В главата „Бунт“ Иван излага тезата си за „свръхзверската жестокост на човека“ чрез картините и образите на Априлското въстание. Най-напред той рисува една обща картина на извършваните в България злодейства: „Неотдавна един българин в Москва ми разправяше как турците и черкестите там у тях, в България, повсеместно злодействуват, опасявайки се от всеобщо въстание на славяните — тоест палят, колят, изнасилват жени и деца, заковават с гвоздеи арестантите за ушите о стобора и ги оставят тъй до сутринта, а на сутринта ги обесват — и прочее, невъзможно е да си представиш всичко.“ По-нататък Иван използва проявената жестокост в България, за да покаже, че човекът е по-страшен „звяр“ от зверовете. „Наистина говорят понякога за „зверската“ жестокост на човека — продължава героят на Достоевски, — но това е страшно несправедливо и обидно за зверовете: зверът никога не може да бъде тъй жесток като човека, тъй артистично, тъй художествено жесток. Тигърът просто гризе, разкъсва и умее да прави само това. Нему и през ум не би му минало да заковава хората за ушите с гвоздеи, дори и да може да направи това.“

Както Тургенев търси да развълнува до крайност читателя с извеждането на детската главичка в „Крокет във Виндзор“, така и Достоевски създава най-ужасните сцени, като показва жестокости, проявени към деца. Турците изваждали деца из утробата на майката с кинжал, подхвърляли кърмачетата нагоре и ги подхващали с щикове. Това те вършели пред очите на майките, именно пред очите на майките — подчертава писателят: в това била най-голямата сладост за тях.

По-подробно руският писател рисува следната „картинка“. На турците хрумнала „весела дяволия“. Те вземат от ръцете на разтреперана майка кърмаче. Започват да го галят, смеят се, за да го развеселят, и сполучват, кърмачето се разсмяло. Тогав турчинът насочва към него пистолета, няколко сантиметра далеч от лицето му. Детето се смее радостно, протяга ръчичките си, за да хване пистолета, и изведнъж „артистът“ дръпва спусъка право в лицето му и му раздробява главичката. . . „Художествено, нали?“ — пита Иван. И добавя с хумора на човек, върху чиято шия е преметнато въжето: „Разгеле, казват, че турците обичали сладкото.“

Макар кратки и малко случайно въведени, „картинките“ на Достоевски, представящи българската трагедия, са едни от най-покъртителните в цялата литература. Те са видения, появяващи се в светлината на мълния, която поразява. Включени са в контекст, който осъжда безпощадно, безапелационно. Ето защо и застъпничеството на тоя писател за българите е най-ефективно.

Подвигът на априлци и трагедията на въстаналия народ получиха най-широки измерения в творчеството на поета *Яков Петрович Полонски* (1819—1898). Тоя поет днес не е твърде популярен и може би трябва да се обясни неговият интерес към нашия народ. При това той е представян неведнъж като поет на

„чистото изкуство“ и за да се обясни неговият интерес към българския народ и неговата борба, трябва да се ликвидира тоя мит. Познал нуждата на живота, често обиждан, с отзивчиво сърце, Полонски не е можел да живее само с красота, лишена от социално-етично ядро. „Симпатична и благородна личност“, както го назовава Некрасов, той внася в поезията топлота за страдащия човек, търси да отправи към него ласката на любовта, стреми се да решава и общественонравствени, и общественно-политически въпроси. Неправдата го възмуща дълбоко, несправедливостта го гнети, той проповядва братство, чувствава нужда да разкрие злото, за да смути съвременната общественост. Нищетата и робството са широко застъпена тема в творчеството му, при разработката на която се сочи изход от тях. Посланието на писателя според него не е да възпява като безгрижна „птичка божия“ красотата. Писателят е жива съвест, не може да стои безучастен пред неправдата, пред народната беда, не може да не бъде поразен при „поражението на свободата“:

Писатель. . .
Не может быть не возмущен,
Когда возмущена стихия.
Писатель, если только он
Есть нерв великого народа,
Не может быть не поражен,
Когда поражена свобода.

Поезията се ражда от вярата в закона на любовта, доброто и истината:

Пока ты веришь в непреложный
Закон любви, добра и истины святой, —
Поэзия еще с тобою, милый мой.

В някои стихотворения Полонски се доближава до Некрасов. С некрасовско вдъхновение например написва стихотворението „На поета-гражданин“. Тук говорим:

С любов към правдата ти нас води!

Борческите тонове у поета наистина не са много, но и не отсъствуват. Чувствуваме ги например в стихотворението „Блажен озлобеният поет“. Известно е стихотворението „Затворница“, в което е изразена симпатия към девойката-революционерка Засулич. Полонски обаче се стреми главно чрез любовта към правдата да промени света, да го направи по-хубав.

Добролюбов се изказва така за таланта на Полонски: „Ако в таланта на г. Полонски имаше по-малко мекост и някаква срамливост, то той при своето печално настроение би могъл да извлече из своя мир страшни звуци на негодуване и проклятие. Но да проклина той не умее и своето недоволство изразява в тиха задушевна жалба.“ Мисля, че Полонски си е взел бележка от тая характеристика и когато пише своя цикъл стихотворни произведения на българска тема, се е опитал да преодолее посочената слабост на своя талант.

Поробеният български народ, към който Полонски се обръща сравнително по-късно — през 70-те години на века, привлича вниманието на благородния поет не само с това, че е едноплеменен с руския, но и с това, че се намира под едно варварско иго и че се стреми към свободата. Към него Полонски пристъпва с оная голяма любов, която посочихме като характерна за неговото творчество. Типичен представител на своя народ, поетът носи в душата си идеята, че Русия не би била велика, ако ней би била чужда тая любов. Нека припомним стиховете му:

Русь не была бы никогда
Такой великою Россией,
Когда б она была чужда
Любви, завещанной Мессией.

Любовта е голяма и стиховете на поета, посветени на българите, не са малко. Те обхващат робската участ на българския народ, възпяват героизма и трагизма му по време на Априлското въстание, а подир разгрома на въстанието тревожат с призраците на робството и варварството и търсят състраданието, хуманизма и свободата у правдивите и свободолюбиви хора в света.¹

Заживявайки с мисълта за българите и България, Я. П. Полонски сблъсква най-напред тяхното робско настояще със свободното им и славно минало, за да запали с получената искра светлина в тъмния исторически ход. Голямото стихотворение „Симеон, цар български“² изправя пред съда на историята най-великия български цар, за да го обвини за робската участ на българите, на славянския Югоизток. Извършена е фатална грешка: българите под предводителството на Симеон не са използвали своята непреодолима сила, за да завземат „трона на Изтока“, т. е. Цариград, и да изидат незиблема стена срещу завоевателите, също и срещу османските завоеватели. Византия не е била в състояние да прегради пътя им; Симеон е трябвало да изгради върху нейните развалини мощна славянска държава. По-нататък Полонски рисува робството на българския народ и продължителната му борба срещу вековните угнетители. Те се включват като материал при изграждането на едно от най-големите произведения на поета — на поемата „Келиот“³. Поемата не възниква изведнъж. Първата ѝ част се появява в 1874 г. като самостоятелно произведение с наслова, който по-късно получава цялата поема, т. е. с наслова „Келиот“³. Революционните събития малко по-късно, предстоящият пожар на Руско-турската война и самата война вдъхновяват поета за едно продължение на тая поема, което получава наслова „Старата борба“⁴. Тепърва в Събраните стихотворения на поета от 1896 г. двете поеми се появяват като едно цяло произведение, с един наслов, в две части и с кратък епilog.⁵

Полонски е създал произведение с широк замисъл: да нарисова трагизма, в който живеят поробените в Османската империя християни — славяни и гърци; да даде картина на героичната им борба срещу поробителите; да покаже тая борба като част от общата борба на руси, южни славяни и гърци срещу варварската империя, империята на поробителите. Обширостта на произведението съответствува на богатството на сюжета. Но авторът не води своя герой — Кирил — по пожарищата на Априлската епопея, а го представя като отбрулен лист, носен от вихъра на българската и балканската трагедия и от големите исторически събития на Балканите изобщо, които се отразяват в отделната човешка съдба като небето в капката роса. Към Априлското въстание поетът се обръща в немалък брой по-малки произведения. Какви моменти е уловил от нашата велика епопея?

¹ Срв. за българската тема у Полонски предшествуващите работи: Б. Пенев. Отношението на Полонски и Тургенев към българското робство и освобождение. Сборник в чест на проф. Л. Милетич по случай 25-годишната му книжовна дейност (1886—1911). С., 1912. с. 324 и сл.; Български страдания и борби за свобода в славянската поезия. — Год. Соф. унив., Ист.-фил. фак., кн. XXXI, 12, с. 10 и сл.

² Симеон, цар българский. Полное собрание стихотворений Я. П. Полонского в пяти томах. Т. II. СПб., 1896. с. 41—46.

³ Келиот. — Дело, 1874; Озими, новый сборник стихов Я. П. Полонского. Ч. II. СПб., 1876. с. 133—204.

⁴ Старая борьба. Рассказ в стихах, служащий продолжением рассказу Келиот. — Русский вестник, 1877, кн. VIII. с. 556—600.

⁵ Келиот. — Полное собрание стихотворений Я. П. Полонского в пяти томах. Т. IV. СПб., 1896. с. 20—179.

Полонски не е певец на борбата, за да отрази величието и героизма на Априлското въстание. Толкова повече неговата отзивчивост към страданието намира широк терен за творчество — за стихови творби, пълни с ужас, със стонове на умиращите, с възгласи на състрадание, с укори против варварите-убийци и техните крепители.

Интересът и състраданието на поета и на целия руски народ към българския народ говорят от стихотворението „Там“.¹ Стихотворението е изградено по познатото стихотворение на Гьоте „Знаеш ли страната“ („Kennst du das Land“) и носи тези начални негови думи като мото. В него е изразен романтичен стремеж към България — страна на ужас и страдания. Едно нова Миньон (както се знае, Гьотевото стихотворение е песен на Миньон), родна сестра на Елена от „В навечерието“ на Тургенев, моли любимия си да я отведе в онзи край, където се извисяват Балканите. Полонски е бил близък на Тургенев — дали не е знаел, че първообразът на Инсаров — Никола Катранов — е превеждал Гьотевата песен? И то несъмнено за да vyplъти в превода своя копнеж по родната земя.

Как вижда поетът нашата страна, как я вижда руската девойка? Нарисувана е ужасната картина на разгромената въстанала земя. България е гнездо на грабителите, зноят на слънцето гнои зеещите рани, миризмата на труповете се смесва с благоуханието на розите:

Ты знаешь ли тот край, где высятся Балканы, —
Гнездо грабителей, орлят и божих гроз,
Где солнца зной гноит зияющие раны,
И трупный запах слит с благоуханьем роз?
Туда, туда, о, милый мой,
Умчалась бы я следом за тобой! . . .

Вместо да изплаши, картината на ужас привлича. Каква любов и какво съчувствие към многострадална България! Не е ли това любовта и съчувствието, които окриляха руските воители при похода им към България?

В стихотворението се явяват и някои от идеите на Тургенев, вложени в романа му „В навечерието“. Страдаща България ще даде нова насока на мислите и действията на русите — ще закали техния дух.

Трагедията на Априлското въстание намира съгласно поетическо vyplъщение в стихотворението „Българка“.² Чувствителното въображение на поета построява един монолог на българка, отвлечена при потушаването на въстанието в харема на мюсюлмански бей. Монологът събира като във фокус ужаса на поразеното въстание. Това е монолог, разкриващ и лична трагедия, и трагедията на целия народ. Личната трагедия не произхожда само от преживения ужас по време на въстанието, от загубата на най-близките. В харема на бея „българката“ е принудена да изживява отново и отново гибелта на своите близки. Жените на бея, сред които живее в харема, непрекъснато сипят жарава в отворената рана на нейната душа, като ѝ задават въпроси, предизвикани не само от любопитство, но и от садизъм. Една иска да разкаже как е горяло тяхното село и как е вил нейният мъж, когато са горили неговото бяло тяло. Друга, смеейки се, ѝ говори: „Недаром са те пощадили: нашият бей, разбира се, е бил първият, когато са обнажили твоята красота. . .“ Трета припомня гибелта на децата ѝ: „Макар че коранът не ни повелява да посичаме деца, но ти ли една си пострадала? . . .“ В очертаната лична трагедия на „българката“ се появява като осветлена от мълния трагедията на целия народ. Поетът я „чете“ в очите на своята героиня.

¹ Туда! Полное собрание стихотворений Я. П. Полонского. Т. II. СПб., 1896. с. 199—200.

² Българка. Пак там, с. 189—190.

Удавеното в кръв въстание кара Полонски да обърне поглед, от една страна, към онези, които са поддържали робството на българския народ и на южните славяни изобщо, за да ги заклеими, и, от друга страна, за да подири помощ за поробените братя. Такъв е смисълът на стихотворението „Вечният евреин“.¹

Руският поет е използвал образа на героя на християнската легенда, за да характеризира онези, които държат в ръцете си съдбите на народите: европейските велики сили, които подкрепват Турция, и Русия, която съчувствува на поробените, на жертвите. „Вечният евреин“, който някога е отпъдил Исус Христос, пожелал да отиде пред вратите му на път за Голгота, е доведен в нашите земи, за да види в тях огромното страдание и да попита: само той ли е проявил бездушие, само той ли е „изчадие на света“... .

Един народ носи като Христос кръст към Голгота, кой ще го съжали и кой ще му помогне? Албион ли? — Той е лъжлив като Юда, целият потънал в сметки и готов да продаде за злато християнина или брат си дори. Виена ли? — Тя е хладна към чуждите рани и не желае победи на измъчените славяни. Папата ли? — Той е изконен враг на Русия, вижда зли сънища, кръстът на купола на „Св. София“ е за него по-страшен от полумесеца. Русия ли? . .

Последният въпрос остава за момент без отговор и „вечният евреин“ е готов да смята, че не той единствен е достоен за проклятието поради греха на безучастието. Русия обаче не е безучастна. Отговорът на поставения за нея въпрос е даден като поанта в завършека на стихотворението: чува се гръмоветръсък и „вечният евреин“ тръгва да посрещне бурята, символизираща съчувствието на руския народ, превърнало се в освободителен поход. Останалата без характеристика Русия я получава не със „слово“, а с „дело“:

Но, заслыша гул громовный,
К небу поднял взор суровый —
И пошел встречать грозу. . .

„Коварният“ Албион е осъден по-специално в стихотворението „Духът на века“.² Стихотворението търси принцип в човешката история. Тоя принцип се нарича „дух на века“. Който не го съблюдава, се проваля, бива изправен пред съда на своя бог. Такава участ очаква Албион, който не вижда грядущата светлина и вдига меч, за да защити търгащите, Мохамед, робството:

Так ныне гордый Альбион
Грядущего не видит света, —
За торгащей, за Магомета,
За рабство меч подымет он. . .

Острите нападки на поета извикват и поляците, които се потурчват и служат на османските поробители. Стихотворението „Ренегат“³ извежда образа на такъв поляк.

Пред настоящата и предстояща борба за освобождението на българите и другите южни славяни душата на чувствителния поет разпъват „мечти мрачни и мисли бурни“ и той им дава израз в стихотворението „Съновидения“.⁴ Душевият мир на поета е дълбоко смутен от отношението към борбата на угнетения народ и изобщо към неговото освободително дело. Едно след друго следват три съновидения. В първото поетът — той сам или въплътен в него борец от въстаналия народ — се е озовал сред борбата. Той не само я рисува, но я и

¹ Вечный жид. Полное собрание стихотворений Я. П. Полонского. Т. II, с. 183—188.

² Дух века. Пак там, с. 216—217.

³ Ренегат. Пак там, с. 195—198.

⁴ Грезы. Пак там, с. 191—194.

утвърждава. Тя е жестока, но е пълна със смисъл, нужна, борба за поругания закон, за избитите младенци, за непощадените майки, за изнасилените жени, за техните тела, с месото на които са хранели свини. Турската кръв тече за бъдещето на славянството, да бъдат прогонени духовете на злото...

Във второто съновидение лирическият герой се вижда вързан, пленен. И то не от мюсюлмани, а от християни. Поетът разкрива политиката на велики европейски държави, които изпращат „кръстени войници за славата на Мохамед“. Той негодува срещу Европа, която като Пилат Понтийски си омива ръцете и предава Христа на мъки, за да угоди на фарисеите.

Третото съновидение продължава второто. Лирическият герой — участник в борбата — е поведен към затвор. Той се срамува за тези, които го водят. Срамува се за тяхната цивилизация. Ако тяхната политика е безчовечна и безбожна, всичко у тях — богатство и слава, ще бъдат нищожни. С блестящо лицемерие те не могат да се спасят. Преброени са дните на тяхната слава. От името на борците унесеният в съновидението поет заявява, че духът на угнетените е възкръснал, че те са въстали, че не търсят нищо от силните, че чакат помощ само от своите братя:

Мы помощи от братьев ждали,

Мы — не надеялись на вас.

Отрезвял от своите съновидения, поетът хвърля укори и към самия себе си. Не вижда у себе си сили и решителност да се залови за делото на освобождение. Мечтите му са безкрили. Защо и за кого пише? С какво е подпомогнал въстаналите братя?...

В цикъла на Полонски, посветен на българите, има и реакционно-славянофилско — в идеите за месианистичната роля на Русия, в отношението към православието, католицизма и мохамеданството. Но едно е несъмнено. Руският поет е изпълнен с дълбока, искрена и чиста любов към българския народ. Той страда за него, желае и зове неговото освобождение. Измъчва се, че не прави нищо или че не прави достатъчно за освобождението на своите братя. Желает да се бори с поробителя, да се жертвува за поробения народ. Вижда и наяве, и насън как великият руски народ се отправя да освободи братска България и го подбужда към това. И изразява в случая не само своето душевно разположение, а душевното разположение на широк слой от руската интелигенция, от руското общество. Ето защо е щастлив да види как руските войски потеглят към Дунава, към България, как със своята кръв заплащат свободата на българския народ.

На второ място Априлското въстание извиква твърде силно вълнение сред чехите и словаците, които живеят по онова време угнетени в Австроунгарската империя, известна като „тъмница на народите“. Това вълнение четем в много страници, написани от съвременни чешки и словашки писатели.

След като в 1867 г. бива постигната т. нар. австрийско-унгарска спогодба и бива създадена дуалистичната Австроунгарска империя, чешките патриоти се чувствуват постигнати от катастрофа. Те са се стремели към онова, което получават унгарците — изравняване с австрийците, и не са осъществили своя стремеж, те чувствуват австрийско-унгарската спогодба като съюз на австрийци и унгарци да държат в подчинение славяните в империята. Въпреки неуспеха чехите не изпадат в отчаяние, а засилват своите борби за социални, икономически и политически права и свободи срещу виенското правителство и австроунгарската буржоазия, която го поддържа. Чешките патриоти издигат наново — както във възрожденската епоха — „народните идеали“ и както във възрожденската епоха се въздушевяват от лозунгите на славянизма, който противопоставят на германизма. В литературата се оформя патриотично-славянска школа. Нейните

представители засилват славянските идеи и мотиви в произведенията си. Естествено увеличават се количествено и произведенията с българска тема.

Водач и най-голям представител на патриотично-славянското течение в чешката литература е *Сватоплук Чех* (1846—1908). Той е един от най-значителните и най-популярни чешки поети изобщо. Неговото творчество има своите корени в същата почва на борческия и прогресивен слой на чешкия народ, из който израства голямото демократично, хуманистично, романтично и реалистично творчество на Ян Колар, Божена Немцова, Карел Хавличек Боровски и Ян Неруда.

Още с първите си работи Сватоплук Чех се проявява като певец на славянството, като поет, който обръща погледа си и към южните славяни. За това свидетелствуват стихотворенията „Робиня“ и „Орелът на Балкана“, възникнали през втората половина на 60-те и началото на 70-те години. Априлското въстание и неговото потушаване са отразени преди всичко в стихотворенията „Всеки си има своя нрав“ и „Ханджар“.

Стихотворението „Всеки си има своя нрав“ възниква в 1876 г.¹ Написано е в стила на френския революционер поет Беранже. На пръв план излизат турските зверства през Априлското въстание и образите на безсъвестните защитници на жестоките варвари, английските колонизатори. „Всеки си има своя нрав — говори тук поетът иронично: — някой обича млади девойки, друг — старо сирене, трети пъха стотарки в касичка, четвърти — стихове на хартия. . . . Защо тогава се вдига глъч, че турчинът вилнее като бяс и иска ли огън за чибук си, запалва си българско село, че убива старци, девойки и носи на пиката си детска главичка? Англичанинът казва: Защо гняв? Ай, и той си има своя нрав!“

Картината на Априлското въстание, която Чех създава само с няколко шриха, е ужасна, покъртителна, позната ни от ред други документи и литературни произведения: картина на огън и сеч, на нечовешка жестокост, на зверства, стигащи до садизъм. Но не върху тая картина слага Чех акцента. Чешкият поет е дълбоко развълнуван от защитата, която английските колонизатори правят на свирепите, безчовечни убийци. Те будят вдъхновението му на поет-изобличител, те будят възмущението му, към тях отправя той стрелите на сатирата. Отвратителния лик на експлоататорите и поробителите на народите английски колонизатори Сватоплук Чех е разкрил с пределна ударна сила. Както е известно, същият маниер използва и Иван Вазов у нас, за да покаже тоя лик — безпределно циничен, жесток и коварен.

Страданията и борбите на българския народ през Април 1876 г. Сватоплук Чех отразява и в голямото стихотворение „Ханджар“.² Кървавият ханджар, който лее кръвта на българския народ като вода, буди мислите на поета, той се чувства в костницата на славянството, вижда страшната сеч, умиращото дете до мъртвата майка, слуша братски вопли, вижда престъпления и престъпления. Но вижда и започналата борба срещу робството, светещия като светкавица ханджар, понесен от братята юнаци, чува вик: победа! Ханджарът буди възторга на поета, той се отрича от книгите-стихове, от звучните рими, победното оръжие е радостта и любовта му. Сватоплук Чех издига с това стихотворение зов за борба — борба срещу гнета и престъпленията, борба срещу тиранията и робството.

На патриотично-славянското течение, което повежда Сватоплук Чех в литературата, принадлежи и *Елишка Краснохорска* (1847—1926). Тя е поетка и темпераментна общественичка. Оставя име на най-добра чешка поетка. Лирическите и епически произведения, които създава, се отличават с горещ патриотизъм, с опти-

¹ Každý má svého konička. Sebrané spisy Svatopluka Čecha, díl XXIV, v Praze, 1909. c. 92—93.

² Handžar. Sebrané spisy Svatopluka Čecha, díl II, v Praze, 1899. c. 164—167.

мизъм и склонност към дидактика. Стои на позициите на радикалния либерализъм. Притежава значителен талант за описания в стихове. В произведенията ѝ има много патос, но и реторика. Нерядко в тях тенденцията не намира посъвършен художествен израз.

Борческата натура на Краснохорска, нейният патриотизъм и нейната любов към славянството се проявяват най-пълно в стихотворния сборник „Към славянския Юг“, излязъл от печат в 1880 г.¹ Сборникът, стиховете творби на който възникват в периода 1876—1879 г.,² съдържа 28 стихотворни произведения, някои цели поеми. Няколко от тези произведения са посветени общо на южните славяни, другите главно на черногорците и българите.

В стихотворение, с което открива сборника си — „Пролог“³, — Краснохорска дава израз на вълнението, с което се изправя пред южните славяни като техен певец. Звучат думи на тревога за собствените поетически възможности и на възторг пред едно величие:

Кой би могъл горда песен чак до вашите дела да издигне
в струните си да вилете вашия кървав лавър?

Безпомощни са гласовете, които се опитват да изразят величието на южните славяни, те са като птица над море, която полита, но виждайки безкрайността, пада в нея. Само герой, равен на тях, е достоен да стане певец на тия дела, певец на героичния народ. Само „на свободата духът“ може да възпее, както трябва, подвизите и жертвите на свободата. Само който е бил герой, може да се издигне до героите с песента си, техния кървав лавър в струните си да вилете, само който е равен по сърце на героите, може да възпее тяхната слава. Безсилна е за такава песен поетката и ще следва само кървавите им стъпки, за да целува „набожно“ следите. Възпевът на южните славяни се концентрира в една героична характеристика.

Южните славяни са роби, но са творци на свободата, учат дори народите да бъдат свободни:

Виж, най-клетият роб е творец на свободата,
той учи народите да бъдат свободни!

Многобройни, свети жертви са паднали — и за чие щастие? „О, за нашето — за нас сте гинали в отечна борба, за да може в нас човекът да бъде човек.“

На „величавите герои“, „вдъхновени исполнини“, поетката противопоставя „уморения Запад“; високо над него стоят борците от славянския Юг:

Вие, величави герои, вие, вдъхновени исполнини,
колко високо стоите над тоя уморен Запад!

Пред подвизите и жертвите на героите—южни славяни Западна Европа е останала равнодушна. Западът е спял, мъртъв за по-добри дни, безчувствено гледа жертвите на борците за свобода, откърмя алчни тирани. Нека пропадне тоя свят. „Вие — обръща се Краснохорска към южните славяни — сътворете нов свят със своята победа!“

Представата си за южните славяни поетката свързва с борбата за свобода и изобщо с идеята за свободата. Тая представа тя възпява в едно от следващите стихотворения на сборника — „Към свободата“.⁴

¹ K slovanskému Jihu. Básně Elišky Krásnohorské, v Praze, 1880.

² За Елишка Краснохорска и нейните произведения с българска тематика вж. Български страдания и борби за свобода в славянската поезия. — Год. Соф. унив., Ист.-фил. фак., XXXI, 1935, 12, с. 59 и сл.

³ Předzpěv. — B: K slovanskému Jihu, с. 3—8.

⁴ Svobodě! Пак там, с. 74—77.

В редица патетични четиристишни строфи чешката поетка разкрива различните аспекти на очакваната свобода, а също така и силната жажда по нея. Какво е тя? — Само блян на орела ли, душа на пралесовете, лава на вулкана, каприз на бурята, своеволие на блясъка? — Народите я чакат на бойното поле, човечеството я зове все повече и повече, тя не е блян на орела, а сладка вяра на човечеството. Поетката я призовава да се яви на братята на Юг, да им открие своето лице, да вдигне своята хоругва.

Цялото стихотворение е изпълнено с борческото чувство на поетката, с несъкрушимата ѝ вяра, че свободата ще бъде завоювана въпреки съпротивата на угнетителите, въпреки техните закони, които изпращат борците на свободата на местата за екзекуции. Неудържима радост възнува поетката заради това, че на Юг вече бушува „пролетната буря“, която ще я роди.

Отражение на Априлското въстание следва да търсим в лирическото стихотворение „Розата на България“ и в поемите „Българска Коледа“, „Драган и гуслар“ и „В робство“, които рисуват образи и картини от страданията и борбите на българския народ срещу неговите угнетители.

Стихотворението „Розата на България“¹ представя една колкото възторжена, толкова и печална песен на българската младост, свежест и красота, на румената българска девойка, на българската земя — земя на розите, на българския слънчев Юг; печална е тая песен, защото българската роза е къпана в кървави робски сълзи и е късана за харема на ненаситния господар-поборител. В последните три строфи на стихотворението напред излиза идеята за свободата и се влита като важен момент в асоциациите на Краснохорска с кърваво-пурпурната роза: свободата се ражда в кръв.

Поемата „Българска Коледа“² дава върху фона на робството и борбата героични, нравствено възвишени образи, типични представители на страдаща и бореща се България. Самото заглавие на поемата говори вече, че авторката иска да покаже „типични образи при типични обстоятелства“. Типични обстоятелства са: Коледа в балканското село, преживяло неотдавна кървава трагедия — нападение от угнетителя, който подхвърля всичко на меч и огън. Празнуването на Коледа е дадено наистина без по-големи битови подробности, но са уловени характерни черти от него: коледната трапеза, бъдникът в огнището, благословията на старейшината. Авторката е съсредоточила вниманието си особено върху преживяванията на старейшината, върху неговия морално-героичен образ. Родината е искала жертви от него, той ги е дал в най-големи размери. Но своята невинна и чиста Божана, попаднала в ръцете на сладострастен турчин, не може да прежали. И благословията преминава в проклетие. Но Божана е „спасена“ — 13-годишен юноша я е „спасил“, като е успял да я убие. Всички чакат да видят как старейшината ще реагира на тая вест. Свободата на гроба — казва той — е за предпочитане пред опозоряването. Убиецът на дъщеря му получава неговата благодарност. Но с това авторката не приключва своята характеристика. Старейшината вдига ятагана, зове за борба на живот и смърт, с ятагана в ръка прогласява рождеството.

Поемата „Драган и гуслар“³ е изпълнена с дълбока и печална любов по поробената родина. Старият гуслар чувства края на живота си. Турците са изклали целия му род и на внука си Драган той ще остави единственото си имущество — малко стари песни и своята гусла. Драган иска от гусларя и още нещо: неговите угаснали очи, за да не занемее от скръб, когато бесният рояк турци сече главите на сънародниците му. Останал сам, Драган оплаква с гуслата си страдащата родина.

¹ Ruže Bulharska. — В: K slovanskému Jihu, с. 128—130.

² Bulharské vanoce. Пак там, с. 131—138.

³ Dragan a guslar. Пак там, с. 139—150.

Сърцето на Драган жадува забрава. Научил за съществуването на Черна бара, чиито води я дават, намира вълшебната вода, пие от нея, на лицето му заиграва усмивка. Но когато посяга към гуслата, тя подхваща пак старата песен.

Идеята на чешката поетка е ясна: родината не може да бъде забравена. Старата гусла, олицетворение на душата и жалбите на народа, наново пробужда копнежа и скръбта по родината.

В поемата „В робство“¹ е обрисувана трагедията на ренегата. Ренегат е Асен, син на борец срещу турските угнетители. Той се увлича по циганка — робиня на пашата, и заради нея напуска семейство и родина. Потурчва се, получава името Хасан и се прочува със своята смелост и сила. Участвувал в потушаването на гръцкото въстание в Крит, той бива изпратен да потуши и българското въстание в родния си край. За някогашния Асен обаче започват тревожни часове. У него се пробужда съзнанието, че е българин, че мястото му е между българските въстаници. Той се опитва да премине на тяхна страна, но турците го следят, така че той ги отвежда в лагера на въстаниците. Разбирайки, че е станал причина за многобройни жертви, които понасят въстаниците, накрай се самоубива.

Както се вижда от казаното, създавайки произведенията си с български теми, Краснохорска разполага със смели багри — да покаже необикновеното събитие и необикновения героизъм. Инвенция и въодушевление я носят на крилете си и тя, владееща добре поетическите форми, нахвърля широки картини и вълнуващи сцени и образи.

Априлското въстание не може да отмине и словашката литература, която вече е създала и утвърдила по своите страници българската романтика. Неговите картини и образи възникват изпод перата на *Йосиф Шкултети* и *А. Е. Тимко*. В историята на словашката литература остава само първият, Йосиф Шкултети (1853—1947), и то повече като организатор на литературния и културен живот, отколкото като автор на художествени произведения. Шкултети редактира дълго време списанието „Словенске похляди“, което става един от ръководните органи на словашкия художествен, научен и общокултурен живот. Развълнувани от събитията в България, Шкултети и Тимко публикуват полупублицистични-полубелетристични работи: Шкултети — „Българка“², Тимко — „На Балкана“³.

Шкултети е насочил вниманието към трагизма, Тимко — и към героизма на въстанието. Накъдето и да погледне окото в придунавските ширини на хубавата България — разказва Шкултети, — душата у човека трепери пред ужасните зрелища. Словашкият автор извежда образа на една девойка-българка, за да разкрие чрез него трагедията на българския народ. Девойката, която се е спасила, облечена в дрехите на техния ратай, обикаля като някакъв „печален ангел“ — денем и нощем — пепелищата, гробовете, затворите.

Обикаля и спира ту пред участта на своя народ, ту пред участта на близките си, ту пред собствената си участ.

Участта на българския народ е действително нерадостна. Българинът не живее, живуркането не е живот — обявява девойката, сякаш оправдавайки въстанието.

А светът? Тоя свят, който обича да се хвали с човеколюбие? В България няма наказание за убийците на хиляди и хиляди животи.

Каква е участта на близките на девойката?

¹ V porobenství. — B: K slovanskému Jihu, c. 151—185.

² Josef Škultéty. Bulharka. — Národné noviny, VIII, 1877, c. 16—18.

³ A. E. Timko. Na Balkáně. Obrázok z najnovšieho povstania Bulharov. Orol, 1877. c. 7.

Башата е бил народен съветник и водач. Той храбро е защищавал своя дом. Девојката обаче може само да посочи неговиот гроб. Майката е загинала от мюсюлманска ръка. Девојката е имала и либе. Любимият е бил пленен и осъден на тежък затвор. Ако тя отиде там, само ще увеличи една трагедија. Младата българка размисля и за својата участ. Тя се е спасила наистина, останала е жива. Но какъв е нејниот живот? Ето нејниот дом. Всичко е пусто. Накаде да се обърне? Къде са онези, които е обичала? Каква утеха ще намери в мизерниот живот? Трѐни ще окрѐваат нозете ѝ, вихри ќе откѐснат копринените ѝ коси.

Авторът завършува с картина на мрак, в който девојката потъва.

Несъмнено Шкулети, како и Тимко преследват и постигат с публикациите си сѐщото въздействие, което преследват и постигат писателите и публицистите от другите славянски страни: популяризират освободителната идеја, будят обич и възторг за българскиот народ, палят гняв и омраза към поробителите.

Априлското встание остава живо в сѐзнанието и како българските писатели се обрѐшат към него, за да разкријат величието на подвигот, жертовготовноста или слободолюбието и за да начертаят пѐт към по-високи форми на живот, така и някои славянски писатели се обрѐшат сѐс сѐщите цели към него. Тук треба да се посочат произведенията, които сѐздават словенскиот поет Антон Ашкерц и полскиот писател Зигмунт Милковски, известен и с псевдонимот Теодор Томаш Ёеж. Техните произведения сѐс сюжети от Априлското встание носјат черти от нај-крупни произведения сѐс сѐщите или с подобни сюжети, сѐздадени от корифеите на българската литература Иван Вазов, Захари Стојанов и Пенчо Славейков — „Под игото“ и „Епопеја на забравените“, „Записки по българските встания“ и „Крѐвава песен“.

Антон Ашкерц (1856—1912) разгрѐща широко темата на Априлското встание.

Той е нај-големиот поет на реализмот во словенската литература од втората половина на XIX в. Поет-хуманист сѐс значителен лирически и епически талент, тој е вѐодушевявал сѐвременниците си со ѐубов към човека и животот, со устремот си към възвишени човешки идеали.

С поезијата си Ашкерц води борба на широк фронт. Во по-малки и по-големи творби тој възпява борбата на словенскиот народ со чужди и домашни господари. Отражава стремењите на својата сѐвременност към правдата, прогресот и слободата. Изпълнен е со бурен гняв срещу тираните и мракобесите од сѐкакѐв вид. Изобличава европејската капиталистическа цивилизација, под студената светлина на која словенските работници се трудјат и умираат од глад. Меѓу тоа са се појавиле империалистите, които са во настанување към колониалните народи. Ашкерц изобличава сѐвременна капиталистическа Европа за многото ѝ формули за социална правда и за отсуствието на сѐкаква социална правда во неа.

Отвѐрнал погледа си од колонизаторска, поробувача Западна Европа, Ашкерц се обрѐща към славянството, което по негово време води борба за национални и социални права. Неговиот патриотизм преминува во едно силно славянско чувство, така че тој заема място меѓу нај-големите претставители на поезијата, вѐдохновена од идејата за славянската солидарност. Тој посветува ред произведения на рускиот народ, на јужните славјани, на западните славјани.

Измеѓу тој вид творби на Ашкерц и измеѓу творбите, които отразуваат устремот му към слобода и правда, едни од нај-хубавите са посветените на нашиот народ „Рансодии на българскиот гуслар“, поместени во книгата „Четвѐрти сборник стихове“, издадена во Љубљана во 1904 г.¹ „Рансодиите“

¹ A. Aškerc. Rapsodije bolgarskega goslarja. — B: Četrty zbornik poezij. Ljubljana, 1904. c. 195—247.

представят цикъл малки поеми или „епически песни“, в които са възпети борбите и борците за нашето освобождение от османско робство. В центъра е изображението на Априлското въстание с неговия героизъм и неговите жертви.

В цикъла влизат poemките: „Васил Левски“, „Събранието на Оборище“, „Панагюрското тържество“, „Боят при Петрич“, „Брациговските топове“, „Батак“, „Теохана Чистеменска“, „Бай Станчо“, „Бай Вульо“, „Христо Ботев на Радещи“, „Смъртта на Христо Ботев“, „Визията на хайдутина“, „Майка Тонка Обретенова“. Цикълът носи като епиграф строфата от „Хаджи Димитър“ на Христо Ботев: „Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира. . .“ И poemките носят като мотото стихове от Ботеви стихотворения.

Тринадесетте рапсодии представят едно сключено цяло. Цикълът започва с poemка, посветена на Васил Левски. Очевидно тая poemка („Васил Левски“¹) стои начело на цикъла, защото възпетият в нея велик революционер като организатор на революционната борба пише според автора първата глава на героичния летопис.

Втората рапсодия („Събранието на Оборище“²) отбелязва втори момент от героичния летопис. Авторът представя под заглавието датата 12 април 1876 г. и мотото от „Хаджи Димитър“ на Христо Ботев „Звезди обсият сводът небесен. . . Балканът пее хайдушка песен! . . .“ И двете отвеждат към историческата нощ, към дивния Балкан, към славния аеронаг на Оборище.

Стихотворението, значително по обем (над 150 стиха), се изгражда с три главни момента: описание-прослава на Оборище; реч на Бенковски, която представя призив за борба и същевременно рисува образа на водача на въстанието; богослужение за успех на делото с клетва за борба на живот и смърт, при което излиза напред образът на Груйо Бански.

Описанието-прослава на Оборище съживява историческата местност и историческия момент. Нарисувана е картина на „див планински кът“, на „красив балкански лес“, в който не е стъпвал турски крак. Познават тая пазва на Балкана само дивите зверове и българските хайдутини. Прославата е изразена развълнувано: с преки обръщения към Оборище, с възклицателни изречения.

Събранието на Оборище е за поета събрание на храбри хайдутини. „Загорели“, „брадати“ мъже седят или стоят, облегнати на пушките си, между буките, край пламтящи огньове. Въоръжени с пушки, с ханджари, те сякаш очакват битка.

Бенковски се изправя от тяхната среда. Поетът влага в устата му бурна, патриотична и свободолобива реч. Ораторът е възвестител на бунта: дошло е време да бъде отхвърлено столетното иго. „Срам ме е да съм раба!“ — обявява той. Укорява, призовава. Не е роб онзи, който не иска да бъде такъв. Чувствава сила в десницата си, която е в състояние да надrobi на прах срамотните окови. Призован е като вдъхновител на бунта Левски. Настъпващата пролет в природата също е привлечена като основание за сътворяване на нов живот.

Третата сцена, сцената на богослужението, Ашкерц е създал в съзвучие с предшествуващите две сцени. Извършва се не обикновено богослужение, а хайдушко богослужение. Поп Груйо и неговите помощници-попове служат в най-величествената катедрала: долината на Оборище е нейният фундамент, небето — нейният покрив, хилядите звезди са нейните свещи. Поп Груйо пее крепък, нечуван в черквите „антифон“: „Смърт на тиранина турчин! . . .“ Самият поп Груйо е необикновен божи служител: той е „хайдушки поп“, затъкнал на пояса си ханджар.

Хайдутите начело с Бенковски се кълнат в три светини: в евангелието, в обявения ханджар, в пълния револвер. Чувствава се сила, решителност, вяръност.

¹ Vasil Levski, Rapsodije bolgarskega goslarja, c. 197—207.

² Tabor v Oborišču. Rapsodije, c. 208—213.

И трите очертани сцени показват стремеж към историческа и художествена правда. Историческата и художествена правда не пречат на поета да потопи създадените сцени в една баладична атмосфера, която превръща историческото събитие в легенда.

Три рапсодии рисуват момент от славната борба: „Панагюрското тържество“, „Боят при Петрич“ и „Брациговските топове“.

„Панагюрското тържество“¹ има за предмет незабравимия „ден първи“ на народното въстание. Под заглавието е поставена дата: 22 април 1876 г. Следва подходящо мото от Ботев, което въвежда в романтиката на освободителната борба: „Под байрак лични юнаци, напети в дрехи войнишки, с игленки пушки на рамо и с саби змии на кръстът. . .“

Поетът добре е избрал за съдбоносния „ден първи“ на въстанието Панагюрище. Тоя град е център на Априлското въстание; по времето, когато Ашкерц пише своите „Рапсодии“, въстанието е известно като „Панагюрско“. Поетическата задача на автора е била да пресъздаде буйния порив, радостта, опиянението на онези, които искат да напишат нов ден в своето историческо развитие — ден на свободен живот. Тоя „ден първи“ е тържество и като тържество, като „славност“ го изобразява авторът. Стихотворението е една полифония от камбанен звън, викове на буйно оживена тълпа, бунтовни песни. На фона на тая полифония се открояват славни образи: на поп Недялко, на поп Груйо Бански, на Райна Георгиева, на водача Бенковски. Тези четири образа са изваяни с любовта и удивлението на автора.

Цялото стихотворение е издържано в лирически развълнуван тон. Ритмът на душевното вълнение е предаден добре с полетния трисричен анапест.

Патосът на борбата намира възплъщение в сравнително по-кратката стихова творба „Боят при Петрич“.² Стихотворението носи дата 23 април 1876 г. Ботевите стихове: „И дете срещнат душманин, с куршум да го поздравят“, въвеждат в революционния ентусиазъм. Стихотворението е едно от малкото произведения на славянските литератури, възсъздаващи въстанието като тържество на победния въстанал народ. То обаче е повече емоционален израз, извикан от бунта на робите срещу тираните, от тяхната смелост, от тяхната победа, отколкото картина на борбата.

Борческото въодушевление на въстаналия народ е намерило възплъщение и в поемката „Брациговските топове“³. Тя носи дата 30 април 1876 г. и мото от Ботев: „Да се бори кой как може с душманите на народа. . .“ В нея е обрисуван образът на млада българска девойка от Брацигово. Рада е пленена от черкезите и е поднесена в дар на Ахмед паша. Въпреки че е робиня, тя е изпълнена с високо самочувствие и вярва в делото на българските въстаници. На заканите на пашата да превърне Брацигово в прах и пепел тя отвръща самоуверено:

Не лъжи се, Ахмед паша:
щом въстане, няма вече
да склони глава раята!

Снарядът на черешовия топ укрепва вратата ѝ и тя ликува.

Картини и образи от разгроменото въстание заживяват в рапсодиите „Батак“ „Геохана Чистеменска“, „Бай Станчо“ и „Бай Вульо“.

Поемата „Батак“⁴ носи дата 1—5 май 1876 г. Мотото, взето от Ботевото стихотворение „До моето първо либе“, „Там, де е сѐ с кърви обляно“ въвежда спо-

¹ Panadžuriška slavnost. Rapsodije, c. 214—217.

² Boj pri Petriču. Rapsodije, c. 218—219.

³ Bracigovski topovi. Rapsodije, c. 220—222.

⁴ Batak. Rapsodije, c. 223—229.

лучливо в кървавата разправа със селото—герой и мъченик. Творбата е събрала много ужас и го е разкрила с немного, но точни и пълни с въздействаща сила думи. Кратко, но с ярки краски се рисуват сцените на коварния замисъл и на клането и образите на кръвожадните варвари начело с Ахмед паша, които избиват невържоржено население, гаврят се с беззащитни девойки и жени. Ашкерц знае да подбере „плодоносни“ моменти, за да пробуди в съзнанието на читателя желаната картина и желаната емоция. Неразгънатите картини предоставят на въображението на читателя да досъздаде онова, което мъчно може да се изрази с думи. И ту от подтекста, ту от текста избликва вълнуваща морална идея. Авторът сякаш пита: Как е възможно такава жестокост, толкова безчовечие? И буди срещу тях гняв и ненавист. Лирическият израз го подпомага да ускори пулса, да развълнува по-силно със съдбата на народа, който е роб, но който се стреми към свободата.

Рапсодията „Батак“ словенският поет допълня с рапсодията „Теохана Чистеменска“.¹ В „Батак“ народът гине под турския ятаган без съпротива, без прояви на героизъм. Такова едно „клане“ не може да задоволи Ашкерц, поет на устрема към свобода. И той създава втора „рапсодия“ с образа на героиня, която умира не мърцина, а за „свободата златна“.

Поетът е създал стихотворение-пандан на Вазовата поемка „Кочо“. Централната идея остава безстрашието пред смъртта. Напред излиза обаче не образът на Кочо, а образът на жена му Теохана, която иска смъртта за себе си и за детето си. При това наред с безстрашието пред смъртта излиза една нова мисъл — мисълта за превръщането на смъртта в подвиг за свободата. Теохана стига до тая мисъл и я внушава на мъжа си: не само да умрат заедно — и с детето си, но и да паднат като жертва за свободата.

„Рапсодиите“ „Бай Станчо“² и „Бай Вульо“³ извеждат два противоположни образа. Бай Станчо е носител на върховната добродетел на един поробен народ — волята за саможертва. Той предпочита смъртта пред издайничеството. За да не издаде водача Бенковски, твърдият селянин се хвърля в „зелените“ води на Вит.

Разгроменото въстание обаче ражда и предатели и такъв е бай Вульо, предаателят на Бенковски.

В революционната борба на българския народ, която възпява Антон Ашкерц, се включват още подвигът и гибелта на Христо Ботев. Ашкерц им посвещава две от своите „рапсодии“ — „Христо Ботев на Радецки“⁴ и Смъртта на Христо Ботев“⁵. Първото стихотворение е двойник на песента на Иван Вазов „Тих бял Дунав се вълнува“. Но Ашкерц се отдалечава от нашия поет, особено когато иска да надникне в душевния мир на бунтовниците. Ще могат ли борците от „Радецки“ да помогнат на своите братя? Ще остане ли българинът навеки рая? Отново ли турчинът ще бъде господар?

По-голямата част от второто стихотворение предлага монолог на героя. Монолог пред последния бой, пред смъртта. В него оживява и пейзажът — Стара планина, и печалното положение на четата, голяма част от бойците на която вече са паднали в боя, и безстрашието пред лицето на смъртта. Героят призовава другарите си за последен бой — да пролеят за България последната си капка кръв. С думите му поетът рисува образа на бореца за свобода — той е „хайдутин мъченик“. Завършил монолога си, Ботев повежда останалите живи четници срещу турците и пада убит.

¹ Teohana Čistemenska. Rapsodije, c. 230—231.

² Baj Stančo. Rapsodije, c. 232—233.

³ Baj Vuljo. Rapsodije, c. 234—236.

⁴ Hristo Botev na „Radeckem“. Rapsodije, c. 237—239.

⁵ Hrista Boteva smrt. Rapsodije, c. 240—241.

Антон Ашкерц е поет-оптимист. Той не би могъл да завърши своята бунтовна епопея с разгрома на въстанието. Врагът-тиранин трябва да бъде разгромен, свободата трябва да изгрее. Предпоследната рапсодия в цикъла „Визията на хайдутина“¹ и отчасти последната „Майка Тонка Обретенова“² откриват перспектива към зората на свободата. Визията на хайдутина е визия на освободителния поход на русите към България. Стиховата творба „Майка Тонка Обретенова“ възсъздава „българската майка юнашка“, която е прежалила синовете си, паднали в борбата, и е щастлива да дочака жив единия от тях, излязъл от турския затвор след Освобождението.

„Рапсодиите“ на Ашкерц са словенски вариант на „Епопея на забравените“ от Иван Вазов. Използвайки Вазов, както и Ботев, но особено „Записките по българските въстания“ на Захари Стоянов, Антон Ашкерц създава цяла малка епопея на освободителната борба на българския народ, на българското Априлско въстание.

Най-голямо по обем произведение в славянските литератури, посветено на нашето революционно движение от 70-те години, включващо и Априлското въстание, е романът „В зори“ от полския писател Зигмунт Милковски — Теодор Томаш Йеж (1824—1915).³

В епохата на Българското възраждане българо-полските обществено-политически и литературни връзки са доста оживени. Причина за това е прииждането на голям брой полски емигранти — участници в полското революционно движение — в пределите на Османската империя. Управниците на тая империя, която по това време се готви за война или води война с Русия, посреща добре поляците, доколкото и те са водели борба с нея — с царска Русия, която е владеела една голяма част от Полша.

За създаването на произведения с българска тематика в полската литература от съществено значение е това, че между полските емигранти, намерили убежище в България и Турция, е имало и писатели. Зигмунт Милковски, известен и с псевдонима Теодор Томаш Йеж, е най-значителен от тях.

Романът „В зори“ рисува революционния подем на българския народ през 70-те години, чийто връх е Априлското въстание. Изведени са ред образи на български патриоти—революционни дейци, чертите, а отчасти и действията на които полският писател е почерпил в голяма степен, както и сам посочва това, от „Записки по българските въстания“ и „Четите в България“ от Захари Стоянов.

Действието на романа се развива в Русе и Русенско. В не особено строен разказ Милковски повествува за първите действия на русенските революционери—народния учител Станко, Стоян, учил в Румъния, син на селски кръчмар-кафеджия, и Никола, чийто прототип е Захари Стоянов, за разширението на техния кръг и главно за преследванията им от турците, след като един от тях, Стоян, убива турски офицер, който иска да похити една българка-селянка. В развилите се събития централна роля играе умната и героична баба Мокра, която има своя прототип в историческата баба Тонка. Загубила двама синове в революционната борба, баба Мокра решава да служи на делото, за което са погинали синовете ѝ. Тя укрива в своя дом бунтовниците, насърчава ги в делото им и ги спасява от преследванията на турците. Нейният последен син Петър, умен, образован и хладнокръвен, се включва умело в борбата. В разказа за развилите се революционни събития се примесва и еротичен мотив — любовта и ревността на Никола към чорбаджийската дъщеря Еленка, приобщила се към борбата. Като ярък контраст на патриотите-борци се разкрива образът на засегнатия от действията им чорбаджия хаджи Христо. Не за отечеството и народа си мисли той, а само за себе си

¹ Hajdukova vizija. Rapsodije, c. 242—244.

² Matī Tonka Obretenova. Rapsodije, c. 245—247.

³ Вж. Зигмунт Милковски. В зори. Повест, превел от полски Ст. Илчев.

и за своето богатство. Както Пенчо Славейков не завършва своята „Кървава песен“ с разгрома на Априлското въстание, а разкрива в края на своя епос зората на свободата, така и Милковски не оставя в края на романа си поробителя да тържествува. Романът завършва с освобождението на България.

Милковски не е възсъздал в романа си революционната борба на българския народ по време на Априлското въстание в нейния обхват и значение. Ограничавайки се да възсъздаде революционното движение в един отдалечен от средището на въстанието български град, той е трябвало да се задоволи с проследяването на периферийни моменти от него.

Някои епизоди от романа твърде много напомнят епизоди от „Под игото“ на Иван Вазов. Приликите, които съществуват между двете произведения, трябва да се обяснят с разработката на един и същ материал.

Въпреки че литературното дело на Милковски не се отличава нито с изключителен талант, нито с по-задълбочена естетическа култура, то се е харесвало с богатството на изнесенния материал, с демократичните си тенденции и със свежия си разказ. Поради изброените си качества произведенията на Милковски са били превеждани и на чужди езици.

Както се вижда от всичко казано, нашето Априлско въстание е една голяма тема в славянските литератури. Голяма е тя, защото представя българския народ в един важен момент от неговия исторически живот, момент на национален подем, на патриотичен подвиг, на изява на неговата ненавист към робството и на неговото неудържимо свободолюбие и защото възпламенява освободителните стремежи на ред народи. Тя е голяма, защото обработката ѝ в епохата прави принос в създаването на оная атмосфера, в която избухва Руско-турската освободителна война от 1877—1878 г. Най-сетне тя разкрива отношението на родствениите славянски народи към българския народ — отношение, в което излиза напред прекрасната братска славянска обич.